

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΟΥ "ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ"

Μάρτιος 1938

ΕΤΟΣ Β' ΑΡ. 4. — ΓΡΑΦΕΙΑ ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ 4 — ΤΙΜΗ ΔΡ. 10

ΑΘΗΝΑΙ

Επιμ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΑΠΟ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΔΙΑΒΑΖΩ

Γιάννη Ἀποστολάκη

“Ο Κρυστάλλης και τὸ Δημοτικὸ τραγοῦδι,”

«Κακός ; Μακάρι νὰ ἴσωνα' κάτι χειρότερο εἶσαι.
Ἄπλωσες χέρι ἀνάξιο στὴ λύρα τὴν ἱερή...»

Κ. Παλαμάς («Ἐκαστὸ φωνῆς»—Ἀσάλευτη Ζωή)

Κριτικὴ τοῦ κ. Θεοδώρου Ξύδη

Ὁ κ. Γιάννης Ἀποστολάκης, καθηγητὴς τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὡς τόσο τὴν ἀρνιέται στὴ νεώτερη περίοδος ποὺ διανύει αὐτὴ, ἀνογνωρίζοντας μόνον τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια καὶ τὸν Σολωμό, ἐξέδωκε βιβλίον μετὸν τίτλον «Ὁ Κρυστάλλης καὶ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι». Στὸ βιβλίον τοῦ αὐτοῦ θέλει νὰ ὀρίσει, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «τὴ σχέση δημοτικοῦ τραγοῦδιου καὶ Κρυστάλλης, κι' αὐτὸ γιὰ χάριν τοῦ πρώτου». Γιὰ τὸν σκοπὸν, λοιπὸν, αὐτὸ εἶσκει 11 ποιήματα, ἀπὸ τὰ πρῶτα σχεδὸν ποὺ ἔγραψε ὁ Κρυστάλλης,—«Τὸ φίλημα», «Τραγοῦδι τοῦ ἀργαλειοῦ», «Τραγοῦδι τῆς ξενητείας», «Οἱ λυγερὲς τῆς ξενητείας», «Τὸ τεράστιον τῆς βοσκοπούλας», «Τὸ μέθυ», «Ὁ γέρος Καρθανάρος», «Ὁ χαρὸς τῆς Λαμπρῆς», «Ἡ τραγοῦδίστρα κι' ὁ βασιλιάς», «Ἡ ποθοπλανταγμένη» «Τραγοῦδι κλέφτικο»— τὰ ἀντιπροσβάλλει μετ' ὀρισμένα δημοτικὰ τραγοῦδια καὶ δείχνει τὴν ἀμεση σχέση τους.

Ὁ σκοπὸς τοῦ κ. Ἀποστολάκη στὴ μελέτη αὐτὴ δὲν εἶνε ξεχωριστὸς κι' ἀσύνδετος πρὸς τὴν ἄλλη μέχρι τώρα προσπάθειά του. Ὑστερ' ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις του γιὰ τὸν Κάλβου καὶ τὸν Βαλαωρίτη, ὅπου ἀρνιέται τὸ ἔργο τῶν δύο ποιητῶν, ὅπως καὶ ὄλων τῶν ἄλλων, σὲ σκόρπιες μάλιστα ὑποσημειώσεις, τὸ νέο βιβλίον αὐτοῦ τοῦ κ. Ἀποστολάκη ἐρχεται νὰ προσθέσει κάτι στὸν ἴδιον ἀρνητικὸ τόνον, μετ' ὀνή τῆ διαφορά πῶς ἀφορᾷ τὸν Κρυστάλλη ἢ καινούργια αὐτῆ μελέτη.

Κι' ὅτι ὑπάρχει σχέση τοῦ Κρυστάλλης πρὸς τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, κανένας δὲν τὸ ἀρνήθηκε ὡς τώρα. Πολλοὶ τὴ σημείωσαν, ἄλλος λίγο, ἄλλος πολὺ τὴ σχέση αὐτὴ. Ἐὰν ὁ κ. Ἀποστολάκης ἔμενε μόνον στὸ σημεῖον νὰ διαπιστώσει τὴν ἀμεση ἔστω σχέση ποὺ ὑπάρχει στὰ 11 αὐτὰ τραγοῦδια τοῦ Κρυστάλλης μετ' ἡ δημοτικὴ ποίηση, θὰ ἦταν αὐτὸ μιὰ ἀξιόλογη προσπάθεια. Στὸ τέλος ὁμοῦ τοῦ βιβλίου του (σελ.

66) διαβάζουμε αὐτὰ : «Τὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλης ἀποδείχνει μόνον διάβασμα καὶ θύμηση τοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου. Στίχοι, μοτίβα, ἱστορίες, γυρίζον καὶ ξαναγυρίζον πλῆθος στὸ κεφάλι του. Ἀπὸ τὰ ἔτοιμα λοιπὸν ἔπαιρνε ὁ Κρυστάλλης καὶ ξανάφτεινε τὸ τραγοῦδι του, διασκευαστῆς χοντρός κι' ὄχι δημιουργὸς ποιητῆς». Ἐδῶ περὶ εἶνε ὀλοφάνερο πῶς γενικεύει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλης ὁ κ. Ἀποστολάκης, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀπάντησή μας ἔχει ἐπιβεβλημένη τὴ θέση τῆς καὶ τῆ δικαιολογία τῆς.

Ὁ κ. Ἀποστολάκης ξεχνᾷ, φαίνεται, ὀρισμένα πραγματικὰ περιστατικά. Τὴν ἐποχὴ ποὺ φανερώθηκε ὁ Κρυστάλλης, ἦταν ἄθλος ἀληθινὸς νὰ γράφει κανένας τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα, γιὰ τὸ καθαρευουσιανισμὸς εἶχε βαθειὰ ρίζες σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Καὶ ἡ λογοτεχνία ὁμοῦ ἦταν στὴ διάθεση τῆς καθαρευούσας, κι' ἦσαν ἥρωες οἱ τότε πρωτοπόροι τοῦ δημοτικισμοῦ, γιὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Σολωμοῦ εἶχε σχεδὸν ξεχαστεῖ μέσα στὴ σύγχυση τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς μακάριος ἐκείνης ἐποχῆς ποὺ ἔγραψε ὁ Κρυστάλλης. Κι' εἴμαστε βέβαιοι, ἀπὸ τὸ ἔργο του, γιὰ τὸν Κρυστάλλη, πῶς ἦταν τότε δημοτικιστῆς, ἐνῶ γιὰ τὸν κ. Ἀποστολάκη δὲν εἴμαστε καθόλου βέβαιοι τί θὰ ἦταν ἂν ζοῦσε τότε, ἀφοῦ γιὰ τὴν ἀντίληψή του—ποὺ τὴ δικαιολογεῖ μετ' ὀνή περιεργὴ ἀκροβασία στὴ σκέψη—τὸ «ἴδιο κενόαντηχάει ἀπὸ τὸ ἐπίσημον καὶ κοκκαλισμένον «ἔρρωσον» τοῦ καθαρευουσιανου καὶ ἀπὸ τὸ ἐγκάρδιον καὶ ὀλόθερον «γειὰ χάριν» τοῦ δημοτικιστῆ» (σελ. 67).

Ἄς παρακολουθήσουμε ὁμοῦ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κρυστάλλης καὶ τὴν ὑποδοχὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν του, γιὰ τὸ θεωροῦμε ἀπαραίτητον αὐτὸ. Στὸν Φιλαδέλφειον ποιητικὸ διαγωνισμὸν τοῦ 1890, στὴν κρίση τῶν ἀγωνοδικῶν, ποὺ ἦσαν ὁ Ροῖδης, ὁ Πολίτης, ὁ Προβελέγγιος, πρόσωπα ποὺ τὸ καθένα ἔχει τὴν ἀτο-

μικὴ ἱστορία του στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, σημειώνεται : «Πλουσιωτέραν ἔχει τὴν ποιητικὴν φλέβα ὁ ποιητὴς τῶν «Ἀγροτικῶν» κλπ. («Ἐστία», 1890, θ' ἐξάμ. σελ. 21), καὶ στὸν ἴδιο διαγωνισμό τοῦ 1892, ὁ Ἄγγ. Βλάχος ἀπέδινε στὸν Κρυστάλλη «φυσικὸν καὶ ἀψιμυθιώτον αἰσθημα, διαυγὴ τὴν ἑρμηνείαν, ἀπέριττον ἐν γένει τὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν γλώσσαν αὐτοῦ γνησίαν καὶ ἀψευδῆ δημοτικὴν» («Ἐστία», 1892, θ' ἐξάμ. σ. 305). Καὶ εἶνε χαρακτηριστικὸ αὐτὸ, ὅταν ἀναλογισθῶμε πὼς ὑποβάλλονταν τότε θουνά ἀπὸ ποιήματα τῆς καθαρευούσας καὶ τολμοῦσε ἕνας νέος 22 χρόνων, βιοπαλαιστής, μὲ μῦριες στέρησεις, νὰ γράφει στίχους στὴ δημοτικὴ. Γι' αὐτὸ εἶνε, τὸ ἐλάχιστο, ἀ σ ἔ θ ε ἰ α, νὰ ἔρχεται ὁ κ. Ἀποστολάκης ἀνετα, ἔπειτα ἀπὸ σαράντα πέντε χρόνια καὶ νὰ σβύνει μὲ μιὰ μενοκαντυλιά τὴν προσφορά αὐτῆ, προβάλλοντάς δῆθεν τὸ ἀπόλυτο κριτήριο, τόσο ἀπαιτητικὸ, γιὰ λογοτεχνία ὅπως ἡ δική μας ἢ νεοελληνικὴ, ποὺ τώρα ἀναπτύσσεται. Γιατὶ ὁ Κρυστάλλης πρόσφερε κι' αὐτὸς μὲ τὴν ἀπλὴ ποιήσῃ του, ποὺ ἔχει ἀσφαλῶς σχέση μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι,—δὲν τὸ ἀρνιέται κανένας αὐτὸ, θὰ ἐξηγήσουμε ὁμῶς τὸ λόγο—πολλὰς ὑπηρεσίας στὴν ὅλη ὑπόθεσις τοῦ δημοτικισμοῦ, ποὺ τὴ βρίσκει τώρα ἔτοιμη ὁ κ. Ἀποστολάκης κι' ἐγείρει τὶς πολυτελεῖς ἀπαιτήσεις του.

Τὸ ὅτι ἦταν ξάφνισμα γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἢ ποιήσῃ τοῦ Κρυστάλλη, τὸ μαρτυροῦν οἱ συνεντεύξεις ποὺ ἔγινον στὸ 1893 στὸ «Ἄστυ» γιὰ τὴν τότε πνευματικὴ κίνησι. Καὶ γιὰ τὸν Κρυστάλλη ὁ Ροῖδης ἔλεγε πὼς εἶνε σὲ θέσι «νὰ διοχετεύσῃ εἰς τοὺς στίχους του ἀπειρον λεκτικὸν καὶ θαυμασίαν γλωσσικὴν ἔκφρασιν» («Ἄστυ» 21—22 Μαρτίου 1893), ὁ Παλαμᾶς τὸν ἀποκαλοῦσε «ποιητὴν γνήσιον» («Ἄστυ» 23—24 Μαρτίου 1893), ὁ Παπαδιαμάντης τὸν θεωροῦσε ὡς «τὸν μόνον ἀγνὸν δημοτικόν, ὅστις ἐκ τοῦ φυσικοῦ μόνον δανείζεται τὴν δημῶδη γλώσσαν» («Ἄστυ», 26—27 Μαρτ. 1893), καὶ αὐτὸς ἀκόμα ὁ Παράσχος ἀναγνωρίζει πὼς ὁ Κρυστάλλης «ὡς γλώσσαν αὐτὸς ἔγραψε τὴν μοναδικὴν δημῶδη» («Ἄστυ», 22—23 Μαρτ. 1893). Δηλαδή βλέπουμε πὼς ἀποδέχονται τὸ τραγοῦδι τοῦ Κρυστάλλη πρωτοπόροι σὰν τὸν Παλαμᾶ, κι' ἀκόμα καὶ οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ καθαρευουσανισμοῦ στὴν ποιήσῃ, ποὺ ἔδωκε, ὅπως ὁ Παράσχος.

★

Ὁ κ. Ἀποστολάκης στάθηκε σὲ 11 τραγοῦδια τοῦ Κρυστάλλη, πρωτόλεια τὰ περισσότερα σχεδόν, καὶ τὰ θεώ-

ρησε ἀρκετὰ αὐτὰ γιὰ νὰ στηρίξει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν Κρυστάλλη, μιλώντας μὲ περιφρόνησι γιὰ τὸ ὅλο ἔργο του, μὲ τεχνικώτατη μάλιστα ἀοριστολογία, γιὰτὶ αὐτὴ τοῦ χρειάζοταν. Γιατὶ ἐνῶ προβαίνει σὲ γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς, ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὶα ἰσχυρίζεται πὼς δὲν εἶνε σκοπὸς του νὰ μιλήσῃ γιὰ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Εἶνε μάλιστα ἀλλόκοτο, γιὰ νὰ μὴ μεταχειριστῶ ἄλλον χαρακτηρισμὸ, μὲ ποιά περιφρόνησι ζητᾷ νὰ ταπεινώσῃ τὸν Κρυστάλλη, στὶς πρώτες λέξεις τοῦ βιβλίου του (σελ. 3) : «Πρῶτα γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ ὕστερα, πολὺ ὕστερα, γιὰ τὸν Κρυστάλλη ἐγίνε ἡ μελέτη μου». Δειγμα γιὰ τὴ συγκατάβασι του τάχα, ὅπου βρέθηκε, ἀφοῦ καταπιάνεται μὲ δέμα γιὰ τὸν Κρυστάλλη. Καὶ παρασιωπᾷ ὁ κ. Ἀποστολάκης ὅλη τὴ βουκολικὴ ποιήσῃ τοῦ Κρυστάλλη, ποὺ μὲ τὰ ποιμενικά του ποιήματα ἰδίως ἐκδηλώθηκε. Τὰ ποιήματα ποὺ παραθέτει, παρμένα ἀπὸ δημοτικὰ τραγοῦδια, δὲν εἶνε διόλου σὲ θέσι νὰ καταδικάσουν τὸν Κρυστάλλη, ἀν δὲν ἀποβείζει ὁ κ. Ἀποστολάκης πὼς τὰ μεταγενέστερα ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη προέρχονται ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ποιήσῃ. Τὰ «Ἀγροτικά» καὶ τ' ἄλλα ποιήματα ποὺ παραθέτει ὁ κ. Ἀποστολάκης προμηνοῦν τὸν Κρυστάλλη. Τὰ βουκολικά του ὁμῶς τὸν ὑψώνουν. Στερεῖται θέβαια ὁ Κρυστάλλης ἀπὸ ἐνδοσκόπησι, βαθειὰ ἐσωτερικότητα, ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶδος ποὺ ἀκολουθεῖ ἢ ποιήσῃ του, ἴσια-ἴσια αὐτὴ εἶνε ἡ ἀρετὴ του. Ζωγράφος ὁ Κρυστάλλης, χωρὶς φιλοσοφικὴ ἀνησυχία, ἔχει τὴ γλώσσα, τὸ ρυθμὸ, τὸ πνεῦμα τῶν δημοτικῶν τραγοῦδιῶν, ἀλλὰ προχωρεῖ στὴν ἐντεχνὴ ποιήσῃ. Σ' ἐποχὴ ποὺ διὸ ρεῦμα ἀλληλομάχονταν, τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς καθαρευούσας, ὁ Κρυστάλλης τάσσεται μὲ τὸ πρῶτο ἀνεπιφύλαχτα. Ὁ Κρυστάλλης εἰκονογραφεῖ, χωρὶς νὰ μελετᾷ τὰ προβλήματα, γιὰτὶ δὲν ἦταν αὐτὸ στὴν ποιητικὴ του φύσι. Μακριὰ ἀπὸ τὴ χάυνωσι τῆς αἰσθηματολογίας, μᾶς συμφιλιώνει μὲ τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος, μὲ τὴ διαυγὴ ἑλληνικὴ ἀτμόσφαιρα, μὲ τὴν παρθενικὴ ἑλληνικὴ φύσι. Ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ Κρυστάλλη ἐρίσκειται στὴν ἐντασι τῆς περιγραφῆς, μὲ τὴ δραματικὴ γοργότητά τοῦ διαλόγου, μὲ τὸ ἦθος καὶ τὴν ἔκφρασι. Τὸ γράφει ὁ ἴδιος σὲ γράμματα του σὲ κάποιον φίλον του. Στὸ πρῶτο (ἀπὸ 5 Δεκεμβρ. 1892) σημειώνει τὰ ἑξῆς : «Τοῦτοι ἐδῶ οἱ ποιητὲς ἴσως νὰ ἐργάζονται τεχνικώτερα. Ἀλλὰ ἐγὼ, τὸ λέγω μὲ καύχημά μου, ἐργάζομαι ἐθνικώτερα. Αὐτὰ πολὺ λίγοι πὰ νοιώθουν σήμερον στὴν Ἑλλάδα, τὰ νοιώθουν ἐκεῖνοι ποὺ νοιώθουν καὶ τὴν

ποίησι τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Βαλαωρίτη».

Ὡστε βλέπουμε πῶς ἀπὸ τὸν Κρυστάλλη δὲν ἔλειπε καὶ ἡ κάποια ἐπίγνωσις τῆς ἀποστολῆς του, οὔτε ἡ κάποια σύνδεσός του μετὰ τὴν ποιητικὴν μας παράδοσιν. Κι' ἡ ἔλλειψις ἰδεῶν ἀπὸ τὴν ποιήσιν του δὲν εἶνε μόνον γιατί ὁ Κρυστάλλης δὲν εἶχε μόρφωσιν. Εἶνε κι' αὐτὸ—ἀλλὰ τὸ περισσότερο αἰτία εἶνε ἡ κατεύθυνσις ποῦ εἶχε πάρει ἡ ποιήσιν του γιὰ νὰ ζωντανεύει τὴν ἑλληνικὴ φύσιν καὶ τὸ λαϊκὸν τραγοῦδι. Γιατί νὰ μὴ παραδεχτοῦμε πῶς ὁ Κρυστάλλης εἶνε ἕνας γνωστὸς τραγουδιστὴς λαϊκός, ἂν δὲν θέλουμε νὰ ὁμολογήσουμε πῶς εἶνε καὶ κάτι ἄλλο ἄκόμα; Οὔτε τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι χάνει, οὔτε κι' ὁ ἴδιος ὁ Κρυστάλλης, ἀπὸ τὴν συσχέτισιν αὐτῆς.

Τιμᾶμε τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι μετὰ ὅλην τὴν ψυχὴν καὶ πιστεύουμε κι' ἐμεῖς πῶς ἂν ὁ ξυγὸς ὁ ξένος, στὰ χρόνια τῆς δουλειᾶς, ἐσθῆσε τὴν μάθησιν, ὅμως τὴν δημοτικὴν μας ποιήσιν δὲν τὴν πείραξε. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ δημοτικὴ ποιήσιν δὲν εἶνε κάτι τὸ ἀπρόσωπον. Κάποιος τὴν παράγει, ποῦ ἔχει ζωηρότερη τὴν φαντασίαν, τὴν χάριν τοῦ φυσικοῦ λόγου, ποιητῆς χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, ποῦ ἔχει λαϊκὴν τὴν ψυχὴν. Ὁ Κρυστάλλης μήπως εἶχε χάσει τὴν λαϊκὴν αὐτῆς ψυχὴν; Ἀπολύτως ὄχι. Τὰ γραφτά του, ἡ ζωὴ του, ὁ πόθος του, οἱ κινήσεις του, ὅλα ἦσαν μέσα στὸ πλαίσιον τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Σ' ἄλλο του γράμμα (ἀπὸ 5 Ἀπριλίου, 1893) στὸν ἴδιον φίλον του (Δημ. Ἀλεξόπουλον), ἔτσι ἐκφράζει τὴν διψάν του αὐτῆς. (Τὰ γράμματα αὐτὰ δημοσιεύθησαν στὴν «Ἰδέα» 1933) : «Κάτι θὰ ἔδιναν ἂν βρισκόταν ἕνας μεγαλοκτηματίας (στὴ Θεσσαλία π.χ.) καὶ μ' ἐπαίρνε γραμματέα ἐπιστάσιος σ' ἕνα κτήμα του ἐκεῖ. Ἐγὼ πεποίθησιν ὅτι ἐκεῖ πρῶτα θὰ ζήσω μετὰ τὴν λαχταριστὴν μου φύσιν καὶ θ' ἀποκτήσω ὑγείαν ἀκίνδυνον, δευτέρω θὰ συναναστρέφομαι ὅλο μετὰ χωρικοὺς καὶ ποιμένες, θὰ διδάσκομαι ὅλο ἕνα περισσότερο τὴν γλῶσσαν των καὶ τὸν βίον των καὶ θὰ ἠμπορέσω νὰ γράψω πολὺ καλὰ πράγματα». Δὲν πιστοποιεῖ αὐτὸ τὸ γράμμα του πῶς ὁ Κρυστάλλης σάν ἀγρότης ἀγάπησε τὴν φύσιν καὶ πῶς στὰ ποιήματά του ἀντιλαλεῖ ἡ ἴδια ἡ φωνὴ τῆς; Ὁ Παλαμάς τὸ διαπιστώνει στὴ μελέτη του «Τὸ ἔργον τοῦ Κρυστάλλου» («Ἐφημερίς», 10-11-12 Μαΐου, 1894) : «Καὶ ὅ,τι ἰδιαίτερον μας ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα, ἡ ποιήσιν τοῦ Κρυστάλλου ἐκπληροῖ τὴν ἀνάγκην, τὴν ὁποῖαν οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται, εἰς τὰς εἰλικρινεστέραις καὶ ποιητικωτέραις στιγμαῖς των, νὰ ἐπαναστρέφουν πρὸς τὴν Φύσιν».

Ὁ κ. Ἀποστολάκης χιτίζει σινικὸν τείχος ἀνάμεσα στὴ δημοτικὴν ποιήσιν καὶ στοὺς νεοελληνικοὺς ποιητὰς. Δικαιοῦται νὰ ἔχει ὅποιαδήποτε στάσιν. Ἡ εὐλάβειά μας πρὸς τὰ δημοτικὰ μας τραγοῦδια καὶ πρὸς τὸν Σολωμὸν εἶνε ἀπόλυτη—καὶ μᾶς ἱκανοποιεῖ στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ κ. Ἀποστολάκης. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ δημιουργεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κ. Ἀποστολάκη εἶνε ἡ ἀρνήσις ἡ του γιὰ κάθε ἄλλη προσπάθειαν. Πιστεύει ὁ κ. Ἀποστολάκης στ' ἀλήθειαν πῶς ὁ Παλαμάς, ὁ Κάλβος, ὁ Σικελιανός, ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Γρυπάρης καὶ κάποιοι ἄλλοι ποιητὰς μας, δὲν ἄφησαν τίποτα, οὔτε ἕνα στίχον; Καὶ ξέρει ὁ κ. Ἀποστολάκης καμμὴν ἄλλη ἐκδήλωσιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴ νεώτερη Ἑλλάδα ἀξιολογώτερη ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν; Ἰὸν ἱκανοποιεῖ ἡ πορεία καὶ τὸ ἦθος τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἄλλης νεοελληνικῆς τέχνης; Καὶ θὰ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ τὴν πνευματικὴν ἀναπνοὴν μιᾶς ἐποχῆς, σὲ λαὸν ποῦ ἔχει τέτοια παράδοσιν, νὰ ὑπάρχει μόνον ἕνας Σολωμὸς—μεγάλος θεῖος—ποῦ αὐτὸς μόνον νὰ εἶνε ὁ ποιητῆς, κι' ἕνας κ. Ἀποστολάκης ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, κριτικὸς μοναδικός—λέει—καὶ τίποτ' ἄλλο; Ἀλήθεια, τόση ἐρήμωσις νὰ περιβάλλει τὴν πνευματικὴν μας ζωὴν; Ἀσφαλῶς λοιπὸν μεγάλη ὑπερβολὴ κάνει ὁ κ. Ἀποστολάκης. Στὸ σύνθημα του βρισκεται κάτι ποῦ δὲν ταυτίζεται μετὰ τὴν πλήρη κριτικὴν ἀλήθειαν, ποῦ πρέπει νὰ ἐπαληθεύει ἀπ' ὅλες τὰς μερίδας—πρᾶγμα, ποῦ δὲν μᾶς τὸ ἐγγυᾶται ὁ κ. Ἀποστολάκης.

Ἀπ' ὅλες τὰς μελέτας του, ὅπως καὶ σ' αὐτὴν γιὰ τὸν Κρυστάλλη, ἀναδίνεται ἕνας τόνος ἀποφθεγματικὸς. Ἀποδίνει σ' ὀρισμένα δημοτικὰ τραγοῦδια, ὅταν τ' ἀναλύει αἰσθητικὰ, κάποιες ἰδιότητες καὶ κάποια ἐρμηνεία ποῦ εἶνε τολμηρότατα, ἀστήρικτα ἐπινοήματα τῆς στιγμῆς, μεταφυσικὴ ποῦ δὲν τὴν ἔχουν, θεωρητικὰ συμπεράσματα ποῦ καποτε δὲν ἀντέχουν. Ὁ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου αὐτοῦ γιὰ τὸν Κρυστάλλη, θὰ ἴδῃ μετὰ πόσῃ ἐπιμονῇ καὶ λεπτολογίᾳ ἐξαίρονται στίχοι δημοτικῶν ποιημάτων ἀπὸ τὸν κ. Ἀποστολάκη, καὶ μετὰ πόσῃ μαγίᾳ διασύρεται ἡ ποιήσιν τοῦ Κρυστάλλου. Γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου κινητοποιεῖ ὁ κ. Ἀποστολάκης μιὰ πλουσιότητα ψυχῆς, ἀληθινῆς ἢ πλαστῆς, ἐνῶ γιὰ τὸν Κρυστάλλη μόνον τὸν ὀρθὸν λόγον, τὴν ἀτέγκτην στάσιν ἐπιφυλάσσει.

Σταχυολογῶ μερικὰς ἐκφράσεις γιὰ νὰ δεიχθῇ μετὰ ποῖον τρόπον ἀκεί ὁ κ. Ἀποστολάκης τὴν κριτικὴν του, ποῦ δὲν εἶνε οὔτε ὡς περιεχόμενον, οὔτε ὡς μεθοδὸς ἀνάλογη πρὸς τὸ κύρος ἐνός

στοχαστικοῦ κριτικοῦ : «Πραγματικά ὁ Κρυστάλλης νεράκι γύρευε κι' αὐτὸ ἔπινε. . . . Μὲ τὸ νερὸ ὁμῶς πῶς νὰ μεθύσει καὶ νὰ τραγουδήσει ; Γιὰ κείνο ἀληθινὰ καὶ δὲν τραγουδᾷ παρά κάνει δουλειὰ πολὺ νηστικοῦ ἀνθρώπου. . . » (σελ. 27-28). «Καλύτερο ἐμβατήριο τοῦ τόπου μὲ τὴν πλουσιώτερη τουριστικὴ κίνηση δὲ γίνεται ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ Κρυστάλλη «Οἱ λυγερὲς τῆς ξενιτειᾶς». Ἐδῶ ἡ ξενιτεία κατάνησε τουρισμός, περιήγηση» (σελ. 33). «Δὲ θέλει οὔτε ρώτημα. Ὁ ξενιτεμένος, ὁ περιηγητής, θὰ γύρισε ἐνθουσιασμένος μὲ τὸ θέαμα, μὲ τὴ ζῶν «τῆς ἐμφανίσεως» ποτὲ πιά δὲ θὰ φύγει ἀπὸ τὸ νοῦ του ἢ οκηνὴ τῶν κοριτσιῶν, θὰ ἔχει πάντα νὰ διηγιέται τὴν ἀναπάντεχην εὐγενικὴν χειρονομίαν τους· θὰ λείπουν ποτὲ οἱ ξένοι ἀπὸ τέτοιο τόπο ; Πλημμύρα τὸν ἄλλο χρόνον» (σελ. 34). (Ὁ κ. Ἀποστολάκης ὑπογραμμίζει τὴ λέξη χειρονομία. Γιατί τόσο πνεῦμα ;) κλπ. Τέτοια σημεῖα ἐλέπουμε σχεδὸν σὲ κάθε σελίδα. Ὑφῶς καὶ λεξιλόγιον ποῦ δὲν εἶνε στὴν πρέπουσα γραμμὴ τῆς σοβαρῆς κριτικῆς.

★

Πολὺ θὰ μπορούσαν νὰ συζητηθῶν μερικὲς συγκρίσεις τῶν δημοτικῶν τραγοῦδιων μὲ ὠρισμένα ἀπὸ τὰ 11 αὐτὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη. Αἴφνης, τὸ ποίημα «Οἱ λυγερὲς τῆς ξενιτειᾶς» (σελ. 33-34) δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ποῦ παραθέτει ὁ κ. Ἀποστολάκης (σελ. 36).

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος τοῦ Κρυστάλλη :

—Στρώστε, κορίτσια, τὸ χορὸ, στρώστε καὶ
(τὸ τραγοῦδι,
γιατ' εἶμαι ξένος καὶ θὰ ἰδῶ, νὰ πάω νὰ
(μολογήσω.
Ἐμπα, Μαρούσω γαλανὴ καὶ πιάσου πρῶ-
(τῆ πρώτη
καὶ τράβα τὸ λεβέντικο στοῦ Νάνα τὸ
(τραγοῦδι,
πάρε σὺ Ἀνὴ τὸ Σταθά, σὺ Βάννιω τὸ Μη-
(λιόνη κλπ.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου :
Τώρα Μαϊά, τώρα θροσιά, τώρα τὸ κα-
(λοκαίρι,
τώρα κι' ὁ ξένος βούλεται νὰ πάγη στὰ δι-
(κά του
νύχτα σελλώνει τ' ἄλογο, νύχτα τὸ καλ-
(λιγώνει,

θάνει ἀσημένια πέταλα, καρφιὰ μαλαματένια
καὶ χαλινάρι εὐμορφῶ, ὅλο μαργαριτάρια κλπ.

Ἡ ἴδια ἀνομοιότητα ὑπάρχει καὶ στοὺς ἄλλους στίχους τῶν ποιημάτων αὐτῶν. Ὁ κ. Ἀποστολάκης ὁμῶς τόσο ἀόριστα ἀποφασίνεται : «Ἐχῶ κι' ὅλας μιᾶν ἰδέαν, τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι θὰ πτάθηκε τὸ πρότυπον τοῦ Κρυστάλλη—

«Οἱ λυγερὲς τῆς ξενιτειᾶς» θὰ εἶνε ἡ λεύτερη δημιουργία, τὸ αἰσθηματολογικὸ νερούλιασμα τοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου. Ἄλλὰ δὲν ἐπιμένω. Πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο τὸ τραγοῦδι τοῦ Κρυστάλλη ἓνα πρᾶμα δείχνει, πόσο ξένος στάθηκε ὁ Κρυστάλλης ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ δημοτικοῦ ποιητῆ» (σελ. 35).

Δηλαδή, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ ν' ἀποδείξει ὁ κ. Ἀποστολάκης τὴν ἀντιγραφή, παρ' ὅλη τὴ διάθεσίν του, πάει σ' ἄλλη περιοχὴ : πῶς δὲν μετέχει τάχα ὁ Κρυστάλλης στὴν ψυχὴν τοῦ λαϊκοῦ τραγοῦδιου. Ὅμως ἡ ἀνάγνωση τῶν δύο ποιημάτων, ἄλλα φέρνει στὸν ἀναγνώστη, ποῦ δὲν ἐπιζητεῖ φυσικὰ τὴ διαστροφή τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ δύο. Τὸ ποίημα τοῦ Κρυστάλλη παρασταίνει τὸν πειρασμὸν ποῦ γεννᾷετο στὸν ξενιτεμένον τὴν ψυχὴν ἢ κάθε λογῆς ὁμορφιά τῶν ξένων τόπων, ἐνῶ στὸ δημοτικὸν τραγοῦδι αὐτὸ ἐνσαρκώνεται ἡ νοσταλγία γιὰ τὴν πατρίδα. Τὸ καθένα εἶνε διαφορετικὸ ἀπὸ τ' ἄλλο. Ἄλλωστε, ὁ τίτλος «Οἱ λυγερὲς τῆς ξενιτειᾶς» λέει, νομίζω, τὸν πειρασμὸν τῆς ξενιτειᾶς, τὸ δόλωμά της. Ἐπειτα κι' ὁ πόθος τοῦ γυρισμοῦ δὲ θάφτεται, γιατί οἱ λέξεις «τὸ ψωμί τῆς ξενιτειᾶς εἶνε πικρὸν φαρμάκι» τὸν ἀποδείχνουν. Οὔτε μπορεῖ νὰ κατηγορηθεῖ ὁ ποιητὴς γιατί μεταχειρίζεται πολλὰ ὀνόματα, ὅπως ἐπιχειρεῖ ὁ κ. Ἀποστολάκης νὰ τὸν ψέξει γι' αὐτὸ. Δέκα πρόσωπα, ποῦ εἶνε στὸ ποίημα, καμμιά αἰσθητικὴ δὲν τὰ ἀποκλείει νὰ χορεύουν καὶ νὰ ὀνοματίσει ὁ ποιητὴς τοὺς χορευτῆς, μὲ τὴ χάρη μάλιστα τοῦ τραγοῦδιου τοῦ Κρυστάλλη.

Στὸ «Χορὸ τῆς Λαμπρῆς» —ἄλλο ποίημα τοῦ Κρυστάλλη— ὁ κ. Ἀποστολάκης θρῖσκει νὰ κατηγορησῆ (σελ. 54) τὴν ἀτοπὴν τάχα συγκέντρωσιν ὀλικού. Ὅμως ὁ ἀναγνώστης δὲν εἶδε παρά τὴ ζωηρὴ περιγραφή ἐνός χοροῦ, μὲ τὶς λεπτομέρειες ἐκεῖνες, ποῦ ἡ καθενιά προσθετεῖ τὴ οἰκὴ τῆς γοητείας, γιὰ νὰ ἰδοῦμε μπροστὰ μας τὴ ζωηρότητα τοῦ λαϊκοῦ χοροῦ. Ἀποσπῶ μερικὸς στίχους (σελ. 53) :

Πιάνοντ' ὅλοι χέρι χέρι. Τὰ τραγοῦδια τους
καὶ τὶς πέτρες ζωντανεῖουν. Γύρω οἱ γέ-
(ροντες

καθισμένοι ἀράδα ἀράδα τοὺς κοιτάζουνε
καὶ γλυκὰ τοὺς καμαρώνουν καὶ κρυφὰ κρυφὰ
ξευγαρώνουν κάθε νιὸ μὲ κάθε κόρη τους.

Κι' ὁ χορὸς καὶ τὸ τραγοῦδι πᾶν ἀδιάσπαστα,
λυγερὲς καὶ παλλημάρια σειοῦνται καὶ λυγροῦν
καὶ στοὺς κύκλους ὁποῦ πλέκουν ἀγναντεύ-
(ονται

καὶ κρυφὰ γλυκοτηγιαίνονται καὶ γνωρίζον-
(ται κ. λ. π.

Ὁ κ. Ἀποστολάκης θυμᾶται ἓνα τραγοῦδι χοροῦ δημοτικὸ, ἄσχετο ὁμῶς μὲ

τὸ ποίημα τοῦ Κρυστάλλη. Τὸ δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι εἶνε μᾶλλον ἀφιερωμένο στὰ ἐγκαίνια μιᾶς ἐκκλησίας (σελ. 54), ἐνῶ ὁ Κρυστάλλης περιγράφει τὸ γλεντοκόπημα τοῦ χωριοῦ γιὰ τὴ Λαμπρή, μὲ ἐντελῶς διάφορο χρῶμα.

Πιο περίεργο εἶνε αὐτὸ ποὺ διατείνεται ὁ κ. Ἀποστολάκης στὴν ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος «**Ἡ π ο θ ο π λ α ν τ α γ μ ε ν η**» τοῦ Κρυστάλλη. Στὸ ποίημά του αὐτὸ ὁ Κρυστάλλης παρουσιάζει μιὰ κόρη ποὺ ἀκούει πολλές βραδιὲς τὸ τραγούδι ἐνὸς νέου. Τὸν ἐρωτικὸ πόθο ὁ Κρυστάλλης τὸν παρασταίνει τόσο ζῶηρά, ἀλλὰ καὶ τόσο παρθενικά, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸ πάθος ἐνὸς κοριτοῦ (σελ. 61), μὲ μιὰ ὠραία ἀποστροφή πρὸς τὸν ἥλιο, ποὺ τὸν παρακαλεῖ :

Μὰ τίς χερούς ἀχτίδες σου δεῖξε μου μιὰ ἡ-
(μέρα
τὸν νιὸν αὐτὸν τὸν θεριστή, ποὺ τραγουδάει
(τὴ νύχτα,
νὰ τὸν γνωρίσω νὰ τὸν δῶ, διάνεμα νὰ τοῦ
(κάμω,
τὴ νύχτα νὰ μὴ τραγουδάη, στὸν κάμπο νὰ
(μὴ βγαίνη,
νᾶρχεται μὲ τοῦ φεγγαριοῦ τ' ἀπόσκια στὴν
(αὐλή μου..)

Ὁ κ. Ἀποστολάκης ἔτσι ἀπαντᾷ στὸ ποίημα αὐτό : «Ποιά πραγματικὰ ποθοπλαστικὴ γυναικίκα θὰ καθότανε δέκα μέρες νὰ λειώνει καὶ νὰ μαλακῶνει μέσα στοὺς πόθους της. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή θὰ εἶχε τρέξει νὰ βρεῖ τὸν τραγουδιστὴ τῆς νύχτας». Ἀλλὰ ὁ πόθος τῆς κόρης, τραγουδημένος ἀπό τοὺς ἀρχαίους μέχρι τοὺς σημερινούς, στὶς λογοτεχνίες ὅλων τῶν ἐθνῶν, περιβάλλει μὲ τὸ μυστήριο τὸν νυχτερινὸ τραγουδιστὴ, ποὺ ταιριάζει πολὺ στὴν ποίηση ὡς ἰδέα καὶ ποὺ στὸ τέλος εἶνε δικαίωμα τοῦ ποιητῆ νὰ δώσει ὅποια μορφή θέλει στὸ πάθος τοῦ ποιήματός του, χωρὶς νὰ περιμένει τὴν τάχα σοφία τοῦ κριτικοῦ, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ σαρανταπέντε χρόνια, γιὰ τὸν ἔλεγχον. Φαντασθετε τί θὰ γινόταν ἂν ἐκάμαμε ἐπίπληξη κάθε φορά στοὺς ποιητές, γιὰτὶ δίνουν ὅποια εἰκόνα θέλουν στὴν ποίησή τους. Φτάνει αὐτὴ νὰ εἶνε ψυχολογημένη καὶ στηριγμένη στὶς προϋποθέσεις τῆς ψυχῆς. **Ζ ἦ τ ἡ μ α ἦ θ ὦ ν κ α τ α ν τ ᾶ ἢ ἄ π ο ψ η π ο ὦ κ.** Ἀ π ο σ τ ο λ ᾶ κ ῆ. Γι' ἀντίθεση φέρνει ἕνα δημοτικὸ τραγούδι (σελ. 62), ποὺ παρασταίνει μιὰ καλογριά, ποὺ ἀκούοντας τὸ νυχτερινὸ τραγούδι, θέλει νὰ πάει νὰ παντρευθεῖ. Ἐδῶ, ἀπλούστατα, ὁ λαϊκὸς τραγουδιστής, θέλει νὰ δείξει τὴν ἀστραπιαία διέξοδο ποὺ εἶναι κάποτε ἡ στέρηση.

Μπορούσαμε καὶ σ' ἄλλα ποιήματα τοῦ

Κρυστάλλη, ἀπ' αὐτὰ ποὺ παραβάλλει μὲ τὰ δημοτικὰ ὁ κ. Ἀποστολάκης, νὰ σταματήσουμε. Θὰ μάκραινε ὅμως ἔτσι πολὺ ἡ ἀπάντησή μας. Εἶνε βέβαιον πὺς γιὰ μερικὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη ἀπεδείχνη ὁ κ. Ἀποστολάκης τὴ συγγένεια ποὺ ἔχουν μὲ δημοτικὰ τραγούδια. Ὅμως δὲν ἐξηγεῖ ὅπως θὰ ἔπρεπε τὴ συγγένεια αὐτὴ. Στέκει μόνο στὸ φαινόμενο καὶ δὲν προχωρεῖ στὴν ἐξήγηση ποὺ ἀρμόζει. Γιὰτὶ συσχετίσεις εἶνε εὐκόλες. Ὅμως τί σημαίνει ; Ἀπὸ τὸν «Ἕμνον» τοῦ Ἀντωνίου Μαρτελάου :

Ὅθεν εἰσθε τῶν Ἑλλήνων
παλαιὰ ἀνδρειωμένα,
κόσκια ἐσκωρπισμένα,
λάβετε τώρα πνοήν.

Σταῖς φωνῆς τῆς σάλπιγγός μου
ὄχ τὰ μνήμα ἀναστηθῆτε
καὶ τὸ γένος σας νὰ ἰδῆτε
εἰς τὴν πρώτην του τιμῆν,

κάτι παίρνει προφανῶς ὁ Σολωμὸς — ὅπως ἀπὸ τὸν Βύρωνα, τὸν Φώσκοιο, τὴ Γραφή, καθὼς ἰσχυρίζεται κάποιος κριτικὸς—ἀλλὰ ἔχει ὅλη τὴ δύναμη νὰ συνέσει τὸν ἐξαιρετὸ «Ἕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν». Βέβαιον ὁ Σολωμὸς εἶνε μεγάλος ποιητής—ἐνῶ ὁ Κρυστάλλης εἶνε μόνο ποιητής. Αὐτὸ εἶνε ἀλήθεια. Γι' αὐτό, οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Σολωμοῦ εἶνε μετουσιωμένες, ἀφοῦ εἶχε τεράστια δύναμη στὴν ποιητικὴ σύλληψη καὶ ἐντελεια στὴ μορφή. Γιὰ τὸν Κρυστάλλη ἐρμηνεύεται τὸ φαινόμενο, ποὺ ἐπίτηδες ὁ κ. Ἀποστολάκης δὲν τὸ ἐξηγεῖ. Ὁ Κρυστάλλης δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἀφοῦ εἶνε ἕνας ποιητής ὅμοια ἀνόθευτος κι' αὐτὸς, ποὺ τὰ ἴδια θέματα πολιορκεῖ, τὰ ἴδια λαϊκὰ πρόσωπα τραγουδάει, τὸν ἴδιο κύκλο τῆς ἀγροτικῆς καὶ ποιμενικῆς ζωῆς ψάλλει, τὴν ἴδια ἀγάπη τῆς ὑπαίθρου ἐξωτερικεύει. Δὲν εἶνε λοιπὸν διόλου ἀνεξήγητο τὸ γιὰτὶ ἔχει σχέση μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἐκείνες, ποὺ μένοντας στὴν Ἀθήνα, διαρκῶς, ὅπως μᾶς δίνουν τὴν πληροφορία οἱ βιογράφοι του, τὰ λαϊκὰ ἄσματα τραγουδοῦσε κι' ἐξέφρασε τὴ νοσταλγία του γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου στὰ λόγια του, στὶς κινήσεις του, στὰ γράμματά του, στὰ τραγούδια του.

Ὅμως δὲν ἐστάθηκε χωρὶς δημιουργία στὰ δημοτικὰ τραγούδια ὁ Κρυστάλλης. Οὔτε τὰ παραποίησε, ξεκινώντας ἀπ' αὐτὰ. Κατόρθωσε ὅμως νὰ παραμείνει στὴν ποίηση τῆ νεοελληνικῆ μιᾶς χορδῆ ποὺ παράγει δική της τῆνο. Ὑπεκείμενικὸς—ὅπως ὑποκείμενικὴ εἶνε ἡ ποίηση ἢ ποιμενικὴ καὶ ἡ ἀγροτι-

κή. Ἐνῶ στὰ πρῶτα του τραγουδία παρεμβάλλει στίχους δημοτικῶν τραγουδιῶν, μὲ τὸν καιρὸ παύει αὐτὴ ἢ παρεμβολή, καὶ στὰ τελευταῖα του τραγουδία. Ἰδίως στὸν «Τ ρ α γ ο υ δ ι σ τ ῆ τ ο ὕ χ ω ρ ι ο ὕ κ α ι τ ῆ ς σ τ ἄ ν η ς», ὅπου ὠραιότερα ἐκδηλώνεται, δημιουργεῖ στίχους ἐντελῶς προσωπικούς, ἀπαλλαγμένους ἀπὸ ὅποιο δῆποτε στίχο δημοτικῶν τραγουδιῶν. Γίνεται περισσότερο κύριος τῶν θεμάτων του. Χύνει στοὺς στίχους ὅλη τὴν ὑποκειμενικότητα, καὶ ὅλο τὸν ρεαλισμὸ, μὲ τὴ γλῶσσα του πλουσιώτατη, χωρὶς κανένα στόμφο, μὲ πλαστικὴ ἱκονότητα περιγραφῆς ἐξαιρετικὴ, μὲ εὐγένεια ἀπροσποίητη καὶ εὐκρίνεια φυσική. Φέρνει τὴ λαϊκὴ φωνὴ στὴν ποιησὴ μας αὐτοῦσιν, χωρὶς θεωρητικὴς μόνο κρούσεις, ὅπως κάνει ὁ κ. Ἀποστολάκης. Τὸ πείημα τοῦ Κρυστάλλη δὲν ἀφήνει ἀσυγκίνητους ὄσους τὸ διαβάζουν, γιατί ζυιναίει μὲ τὴν ἐνάργειά του καὶ τὸ αἰσθηματὶ τῆς γλῶσσας ἀμεσα. Κάποτε ἢ θεωρία δὲν ὑποψιάζεται τοὺς νόμους, ποὺ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ποίηση ἢ θετικὴ ὑπηρεσία στὴν πνευματικὴ ζωὴ μιᾶς χώρας. Ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι πήρε ὁ Κρυστάλλης θέματα πολλὰ στοιχεῖα, τὰ ἐξέφρασε ὅμως μὲ τὸν δικό του τρόπο : εἰκόνες καθαρές, φράσεις εὐκρινέστατες, στίχους ρυθμικώτατους. Τὴ δημοτικὴ ποίηση τὴν εἰσάγει ὁ Κρυστάλλης στὴν ἔντεχνη λογοτεχνία μας, ὄχι ὅπως οἱ ἄλλοι ποιητὲς, συγκεκριασμένη μὲ ἰδέες καὶ σκέψεις, ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἄλλη διανοητικὴ ἀναζήτηση, ἀλλὰ ἀνόθευτη, στις ἰδίες τὶς πηγές τῆς.

★

Μπορεῖ νὰ μὴ θεωρηθεῖ μεγάλος ποιητὴς καὶ ὀδηγητὴς ὁ Κρυστάλλης, ὅμως στὸ εἶδος του, ὡς βουκολικὸς ποιητὴς, εἶνε σὲ σειρά ὄχι τυχαία. Ἡ ἐξέλιξή του δείχνει τὸ δρόμο του. Εἶχε τόσο δυνατὲς παραστάσεις τῆς ἀγροτικῆς καὶ βουκολικῆς ζωῆς, ποὺ τίποτα δὲν μπορούσε νὰ τὶς ξερριζώσει ἀπὸ μέσα του. Ἡ Ἀθήνα, ἀντὶ νὰ τὴν ἀφανίσει, τὴν ἀνάθε τὴ νοσταλγία τοῦ Κρυστάλλη γιὰ τὴν ὑπαίθρο. Γεννημένος στὰ 1868, γράφει τὶς συλλογές «Σκιαὶ τοῦ Ἄδου» στὰ 1887 (19 χρόνων) καὶ τὸν «Κολόγηρὸ τῆς Κλεισούρας» στὰ 1890 (22 χρόνων), ποὺ εἶνε τὰ πρῶτα βήματά του. Μὲ τὰ «Ἀγροτικά» στὰ 1891 (23 χρόνων), ἀρχίζει νὰ γυρεύει τὸν δρόμο του, ποὺ τὸν βρίσκει μὲ τὸν «Τραγουδιστὴ τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς στάνης» στὰ 1893 (25 χρόνων), μιά χρονιά δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του στὰ 1894 (26 χρόνων), ποὺ θύηκαν καὶ τὰ ἀξιόλογα «Πεζογραφήματά» του.

Αὐτὴ εἶνε ἡ ἐξέλιξή του, μέσα στὸν ἴδιο περὶνα τοῦ ἑαυτοῦ του, σημαντικὴ, ἀνὰ κρίνομε τὴν ἐποχὴ του, τὴν ἡλικία του καὶ τὶς στερήσεις τῆς ζωῆς του. Οὔτε μπορούμε νὰ τ' ἀγνοήσουμε αὐτά. Ἰδιαιτέρα λοιπὸν ὁ μελετητὴς τοῦ Κρυστάλλη πρέπει νὰ προσέξει τὴν τελευταία του συλλογὴ, τὸν «Τραγουδιστὴ τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς στάνης». Ὁ Φ. Πολίτης («Πρωτὰ», 7, Ὀκτωβρ. 1931), σ' ἓνα ἄρθρο του γιὰ τὸν Κρυστάλλη σημειώνει πῶς : «Τὰ καλύτερα τραγουδία του, ὅπως ὁ «Κοῦρος», ὁ «Σκάρος», ὁ «Γέννος» εἶνε ἀναμνήσεις, ποὺ τὶς ὁμορφαίνει ὁ ἀσίγαστος πόθος, ἢ πικρὴ νοσταλγία... Ἐχομε ξερριζωθεῖ σήμερα ὅλοι μας ἀπὸ τὴ γῆ μας καὶ παραδέρνουμε δαρμένοι ἀπὸ λογιῆς ἀνέμους, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ μὴ γεννάει ἀπειρη συμπάθεια, στὴν καρδιά μας ὁ νοσταλγὸς αὐτὸς τραγουδιστὴς τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς στάνης. Τὸν βλέπουμε, ὅπως ἀντικρῶζουν στὸν ὠκεανὸ οἱ μετανάστες ἀπὸ τὸ πικρὸ σκάφος τοῦ μισεμοῦ τους κάποιο βασίλειον ποὺ πλέει πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴ πολιτεία».

Καὶ πραγματικὰ, οἱ σελίδες τοῦ Κρυστάλλη ζωντανεύουν σήμερα ὅλο τὸ κοιμισμένο πάθος μας γιὰ τὴ φύση, τὴν ἐπιστροφή πρὸς τὴν πρώτη ἀνέφελη καὶ χωρὶς ἀπαιτήσεις ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶνε στιγμὲς ποὺ τὴ ζητᾶμε μὲ τόση δίψα. Θὰ θυμηθῶ πέντε μόνο ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη, «Τὸ κέντημα τοῦ μαντηλιοῦ» (σελ. 28, τόμ. Β', ἐκδόσεως τῶν Ἔργων του τοῦ 1912), «Στὸ «Σταυραητό» (σελ. 31, τόμ. Β, τῆς ἰδίας ἐκδόσεως), «Ὁ κοῦρος» (σελ. 36, τόμ. Β), «Ὁ σκάρος» (σελ. 42, τόμ. Β), «Ὁ γέννος» (σελ. 50, τόμ. Β). Μιά πλατεία αἰσθητικὴ ἀνάλυση θὰ ἦταν σκόπιμη, ὅμως θὰ χρειαζόταν πολλές σελίδες, γι' αὐτὸ θ' ἀρκεστῶ σὲ λίγα.

Στὸ «Κέντημα τοῦ μαντηλιοῦ», ἡ περιγραφή εἶνε στὴν τελειότητα τῆς. Οἱ λεπτότατες παρατηρήσεις ἀποκαλύπτουν πόσο ὁ ποιητὴς εἶχε ἀμεσα τὸ φυσιολατρικὸ αἰσθηματὶ. Ἀποσπῶ τοὺς πρῶτους στίχους ἀπὸ τὸ ποίημα :

Στὴν ἄρη τοῦ γιαλοῦ ξανθὴ κάθεται κέρη
κι' ὠριόπλομο λευκὸ χρυσοκεντάει μαντήλι.
μαντήλι τοῦ γαμπροῦ, τὸ γάμον τῆς νανίσκι
τὴ θάλασσα κεντάει μὲ τὰ νησιά τῆς ὅλα.
Κεντάει τὸν οὐρανὸ μὲ τὰ λαμπρὰ του ἀ-
(στέρια,

τὴ γῆ μὲ τὰ πολλὰ καὶ μὲ τὰ ὠραῖα λουλούδια,
κεντάει κι' ἓνα θουνὸ ψηλὸ ψηλὸ καὶ μέγα
τὸ χάραγμα γλυκὰ προβάλλει στὴν κορφή του
καὶ βάφεται ἢ κορφή καὶ τ' οὐρανοῦ ἢ λου-
(ρίδα

ροδόλευκη. Νερὰ καθάρια κι' ἀσημένια
τὰ διάπλατα πλευρὰ ξετρέχουν κι' αὐλά-
(κάνουν...)

Στὸν «Σ τ α υ ρ α η τ ὸ», ἡ κραυγὴ τοῦ πονεμένου ἀνθρώπου εἶνε τόσον-τονη ἀλλὰ καὶ τόσο ἀξιοπρεπῆς καὶ γενναία ἀπέναντι στὴ φύση. Ἡ θρηνη-πικὴ διάθεση σμίγει μετὰ τὴ δύναμη τῆς σκληρότητας :

... Ἄπο ἡμερόδεντρον, ἀητέ, θέλω νὰ τρώω
(θαλάμια)

θέλω νὰ τρώω τυρὶ ἀλαφιῶ καὶ γάλα ἀπ'
(ἀγρία γίδι.

Θέλω ν' ἀκούω τριγύρω μου πνεύμα κ. ὁ
(ἴδιες νὰ σκαύζουν,

θέλω νὰ περπατῶ γκρεμούς, ραϊδιὰ, ψηλά
(στεφάνια,

θέλω κρεμάμενα νερὰ δεξιὰ ἑρβιά νὰ βλέπω.
Θέλω ν' ἀκούω τὰ νύχια σου νὰ τὰ τροχᾶς
(στὰ θράκια,

ν' ἀκούω τὴν ἄγρια σου κραυγὴ, τὸν ἴσκιον
(σου νὰ βλέπω...

Ἄ «Κ ρ Ὀ ρ ο ς» εἶνε ἓνα ἑλληθινὸ ἀριστοῦργημα ποῦ μᾶς μεταφέρει στὸν λαὸ μᾶς, στὴ ζωὴ τοῦ αὐτοῦσια. Ἡ ὄλη οἰκονομία τοῦ ποιήματος εἶνε κατὰ-κτηση στὴ βουκολικὴ ποίηση. Ἐ' ἀντιγράφω μόνον ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ ποιή-ματος :

... Ἐσένα πρέπει ἀφέντη μου, νὰ ζήσης χί'
(για χρόνια,

νὰ ζήσης σὰν τὸν Ἐλυμπο, ν' ἀσπρίσης σὰν
(τὸν Πίνδο,

νὰ ἰδῆς ὕγιους, νὰ ἰδῆς γαμπρούς καὶ νυ-
(φοθυγατέρες,

κι' ἀγγόνια καὶ δισέγγονα νὰ πιάκης νὰ
(χαϊδέψης.

Νάχεις χιλιάδες πρόβατα, νάχεις χιλιάδες
(γίδια,

μὲ μύρια ἀργυροκούδονα, νὰ τὰ λαλοῦν νὰ
(πρέπουν.

Ν' ἀρμέγεις κάθε πρόβατο κι' ἐννιά ἀρμεγοὺς
(νὰ θγάξεις.

Ἐσένα πρέπει, ἀφέντη μου, τὸ πρῶτο τὸ
(βαρβάτο,

νάχη γερτάνι ἀπὸ φλουρὶ καὶ κέρατα ἀπ' ἀ-
(σῆμι,

νὰ τ' ἀκλουθᾶν τὰ πρόβατα, νὰ τ' ἀκλου-
(θᾶν τὰ γίδια,

νὰ τὰ σουρᾶς νὰ χαιρεσαι καὶ νὰ τὰ καμα-
(ρῶνεις...

Τὸ ἴδιο καὶ στὸν «Σ κ ἄ ρ ο ς». Δια-βάζοντάς τον παραδινόμαστε στὴν εὐάρεστη παραίσθηση. Σὰ νὰ βλέπουμε, νομίζουμε, τοὺς ἴδιους τοὺς βοσκούς, τὰ ἴδια τὰ πρόβατα, ὅλη τὴν ξάστερη κι' ἀνεπιτήδευτη ζωὴ. Ὁ πλοῦτος τοῦ λεξιλογίου εἶνε ὑποδειγματικὸς. Δειγ-μα τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ποιήματος :

... Ἄλλος πιξάρι πελεκάει καὶ ζωγραφίζει
(ἀγγιλίσαν,

ἄλλος γαλαροκούδονα περνᾶει στὰ κόθρα
(μέσα,

ἄλλος ἀδράχτι σφοντυλάει καὶ κλώθει τ'
(ἀργινόπι,

ἄλλος κανιόπουλο κεντάει, ἄλλος καρδάφα
(δένει,

ἄλλος γιὰ τράστο, γιὰ ἀραγὸ μαδάει προβιᾶ
(καινούργια,

ἄλλος ξανοίγει τὴ φροτιά, τραβάει ὀλίγα
(θράκια...

Στὸν «Γ ἔ ν ο ς» μπορούμε νὰ θαυμάσουμε τὴ φυσικότητα τοῦ διαλόγου. Οἱ φροντίδες, ἡ σκέψη, οἱ ἀσχολίες, οἱ δυσκολίες τῆς ζωῆς, ὅλη ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἀπλώνεται στὸ ποίημα αὐτό. Δὲν εἶνε ἀπλὸς φωνογραφικὸς ἀντίλαλος οἱ λίγοι στίχοι αὐτοὶ τοῦ ποιήματος. Εἶνε οἱ ἴδιες κινήσεις, οἱ ἴδιες ἔγνοιες, οἱ ἴδιες ἀναπνεῖς τῶν ποιμενικῶν συνηθειῶν :

...Καὶ διπλοπόδι οἱ πιστικοὶ περίγυρα ἐκα-
(θῆσαν.

Ἄ τσέλιγγας ἀναρωτᾶει ἀραδαριὰ καθέναν :
—Πόσες ἀπόψε γέννησαν ; —Σαράντα, λάλα
(Γάκη.

—Κι' εἰν' ὄλα, Λάμπη, ζοντανά ; —Βγάλε
(μονάχα πέντε.

—Διπλάρια ; —Δένα.—Ἰσιάσαμε. Τὰ ζων
(τανὰ θυβαίνουν;

—Πίνουν σὰ διμηνίτικα.— Ἐχουν οἱ μάνες
(γάλα ;

—Ὡς τὰ χορτάρια οἱ κλιότερες τὰ σέρνουν
(τὰ μαστάρια.

—Αἰψὲς δὲν εἶναι ; —Κι' ἂν εἶνε, θυβαίνουν
(στὰ τσαγγάδια.

—Μὲ τὰ τσαγγάδια σήμερα ποιὸς ἦταν ; —
(Ἄ Γιαννίνας.

—Μὲ τὰ ψιμάρνια ; —Ἄ Ζάγιαννας.—Μὲ τὰ
(γαλάρια ;—Ἄ Νάσης.

—Μὲ τὰ μηλιόρια ; — Ἄ Θόδωρος.—Καὶ μὲ
(τὰ στέρφα;—Ἄ Χίτας.

—Ἄ Λούκας ποῦ εἶναι ;—Γιὰ κλαρί. — Ἄ
(πῆγε ἀργά; Πολλιώρα.

Σταχυολόγησα, στίχους ἀπὸ τὸ ἔρ-γο τοῦ Κρυστάλλη, γιατί εἶνε ἀπαραι-τητο ν' ἀνατρέχουμε στὰ ἴδια τὰ κείμενα γιὰ νὰ κάνουμε χειροπιαστὰ ὅσα ἰσχυριζόμεσθε. Τὰ κείμενα εἶνε ἡ πειστικώτερη ἔνδειξη.

★

Κανένας ἄλλος ποιητὴς δὲν ἐπεχείρησε νὰ κάνει ὅ,τι ὁ Κρυστάλλης ἐπραγματοποίησε, γιατί ὁ Κρυστάλλης ἦταν γεννημένος βουκολικὸς ποιητὴς. Μερικοὶ ποῦ ἀποπειράθηκαν, ἀπέτυχαν. Καὶ τώρα, ποῦ ἡ ζωὴ τῶν πόλεων μετὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς πλήττει τὸ χωριό, ἡ ποίηση τοῦ Κρυστάλλη, μόνη στὴ νεοελλη-νικὴ λύρα, μετὰ τὴν ἰδιότητα τῆς, θὰ μᾶς θυμίζει πάντα τὴν ἀπροσπότητη ζωὴ τοῦ χωριοῦ. Θὰ στέκει βέβαια κοντὰ στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι — ἔντεχνη ποίηση ὅμως. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν ἐξέλιξη ποῦ βᾶδισε ἡ βουκολικὴ ποίηση. Τὴν ἀρχαία ποίηση τοῦ Θεοκρίτου καὶ τῶν ἄλλων εἰδυλλιακῶν τοῦ Μόσχου καὶ τοῦ Βίωνος, τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐ-

ποχῆς, τὴ διέπει ἡ Ἀλεξανδρινὴ εὐγένεια. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ ποίηση αὐτῆ, ἀρεστὴ στὴν Ἀλεξάνδρεια, γιατί ἀναπολοῦσαν, μέσα στὴν πολυτέλεια τῶν Πτολεμαίων, σκηνές τῆς ποιμενικῆς ζωῆς, δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάποια ἐπιτήδευση, φιλολογικὴ. Τὰ Βουκολικὰ τοῦ Βιργιλίου ἐπιδρῶν στὸν Μεσαίωνα ἐπίσης καὶ τοῦ Θεοκρίτου τὰ ποιήματα στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως διαβάζονται. Ἡ ποίηση αὐτῆ, σ' ὅλες τὶς λογοτεχνίες ὕστερα παρουσιάστηκε πάντοτε μεταμφιεσμένη, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία, ἡ νεώτερη σκέψη, ἡ ζωὴ ὅπως διαμορφώθηκε, τὴν ἀπέβαλαν. Σ' ἐμᾶς σώζεται στὰ δημοτικὰ μας τραγοῦδια τῶν ἀνώνυμων ποιητῶν, ποὺ ἔπαψαν λίγο-λίγο νὰ παράγονται. Ὁ Κρυστάλλης, στὴ νεώτερη ἐποχῇ, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, τὴ θυμάται. Δὲν κάνω συγκρίσεις καὶ μάλιστα αἰσώπες. Καὶ εἶναι σκόπιμο ν' ἀνατρέξω στὴ μελέτη τοῦ Α. Λαζαρίδη μετὸν τίτλο «Ἡ ἑλληνικὴ θουκολικὴ ποίηση», ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Παλαμάς σ' ἓνα τοῦ ἄρθρου («Ἐλεύθερος Λόγος», 16 Μαρτ. 1925), ποὺ εἶναι ἐξέτασμα στὴ θουκολικὴ ποίηση στοὺς αἰῶνες, καὶ ποὺ δὲν ἀγνοεῖ τὸν Κρυστάλλη, καὶ τοῦ ἀπονέμει ὡς ἀρετὴ τὸν πραγματισμὸ στὴν ποιμενικὴ ποίησίν του, τὸν ἀναγνωρίζει ὡς θουκολικὸ, καὶ μάλιστα κάνει καὶ συγκρίσεις τοῦ Κρυστάλλη πρὸς ἄλλους, θουκολικοὺς. Δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς αὐτῆς ἡ τέτοια ἐξέταση. Ὅμως εἶνε βέβαιον τοῦτο: ὅτι ὁ Κρυστάλλης συνεχίζει τὴν παράδοση στὴ θουκολικὴ ποίηση. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ τοῦ ἔγινε σκοπόσστην ποιησότητος, διαρκῆς προσπάθειά του, εἶναι τέτοιο ὥστε νὰ μὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν παραγνωρίζουμε ἢ νὰ τὸν ἀρνιόμαστε. Εἶναι ὁ τυπικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ θουκολισμοῦ στὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Μὴ ξεχνᾶμε ἀκόμα καὶ κάτι ἄλλο: Ἰὴν ἐποχῇ ποὺ ἔγραφε ὁ Κρυστάλλης τὰ θουκολικὰ του, ὁ Παλαμάς παρουσίαζε τὰ «Μάτια τῆς ψυχῆς μου». Ἡ σύγκριση ἀποδείχνει πὼς ὁ Κρυστάλλης δὲν ἦταν τυχαῖος.

Δὲν εἶμαι, νομίζω, ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μου, ὅταν κάνω αὐτὸ τὸ ἀπλωμα τῆς μελέτης μου καὶ γενικεύω τὸ ζήτημα γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Κρυστάλλη. «Ἀς λέει ὁ κ. Ἀποστολάκης πὼς «τὴν κριτικὴν τοῦ ὅλου ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κρυστάλλη δὲν εἶχε διόλου στὸ νοῦ του» (σελ. 65 τῆς μελέτης του). Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη σελίδα (στὴν 66) γράφει αὐτὰ ποὺ ἀποδείχνουν μᾶλλον (!) πὼς κάνει κριτικὴ σ' ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλη: «Ἰὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλη ἀποδείχνει μόνον διάβασμα καὶ θύμηση τοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου. Στίχοι, μοτίβα, ἱστορίες γύριζαν καὶ ξαναγύρι-

ζαν πλῆθος στὸ κεφάλι του. Ἀπὸ τὰ ἔτοιμα λοιπὸν ἔπαιρνε ὁ Κρυστάλλης καὶ ξανάφτειαν τὸ τραγοῦδι του, διασκευαστῆς χοντρός κι' ὄχι δημιουργός, ποιητῆς». Ἐπίσης (στὴ σελ. 67): «Ὁ Κρυστάλλης εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ βάλανε σ' ἐνέργεια τὸ ζευγύμνωμα καὶ φαντάστηκε νὰ βρῆκε τὸ σωστὸ δρόμο τῆς τέχνης... Τὰ τραγοῦδια του μετὰ τὰ δημοτικὰ μοτίβα δὲν εἶναι ἀνώτερη σύνθεση ζωῆς, ... ἐγκάρδια λόγια μετὰ τὸ σωρὸ θαλμένα καὶ ἀπὸ πραγματικὸ αἰσθημα οὔτε ἴχνος». Ἰέτοια θρίσκονται καὶ σ' ἄλλες μεριές τοῦ βιβλίου του. Ἡ τέτοια ἀσκηση τῆς κριτικῆς ἀνήκει στὸ σύστημα τοῦ κ. Ἀποστολάκη. Ἀσκεῖ μετὰ τὴν ἀρνήσιν του, τὸν αὐστηρότερο, ὅπως φαίνεται, ἀλλὰ καὶ τὸν εὐκολώτερο καὶ τὸν ἀδικώτερο τρόπο κριτικῆς.

Στίχοι τοῦ Κρυστάλλη μονωμένοι θὰ τὸν ξεγελοῦσαν ἴσως τὸν κ. Ἀποστολάκη καὶ θὰ τοὺς νόμιζε ἴσως σάν τοὺς Σολωμικοὺς, ποὺ μάλιστα τοὺς ἔγραφε ὁ Κρυστάλλης 22—24 χρόνων. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, αὐτοὺς μόνον ἀντιγράφω:

Λούζουνε τ' ἄσπρα τοὺς κορμιά στὸ ρέμμα τὸ
(καθάριο...
Ὁ ἥλιος βγήκε στὴν κορφὴ τοῦ Κόσμου
(εἶδε τὴν ἄκρη...
Σοῦδωσα ἀθάνατη φωνὴ καὶ κόνο καὶ γλυ-
(κάθα...
Βουνὰ μετὰ δάση, ποταμίες, θαλασσὲς, καὶ λίγο
(κάμπο...
Καὶ τ' οὐρανοῦ τὰ σύνορα χίλιες θαφές ἀλ-
(λάζουν...
Ἡ νυχτερίδα, ἡ μάγισσα, μετὰ τὸ φτερούγισμά
(τῆς...
Θόλωσαν τ' ἀνοιχτὰ νερά κι' ἄπάνω βγήκαν
(τ' ἄστρα...
Τρανὲς ἀνάβονται φωτιὲς μέσ' σ' ἀπλωτὸ
(σκοτάδι...)

Βλέπει κανένας σ' αὐτοὺς τοὺς σκόρπιους στίχους πόσο ὁ ἐθνικὸς μας δεκαπεντασύλλαθος κυματίζει ἡρεμα μετὰ τοὺς δεξυτονικούς ἀνασασμούς του, ὁ ἴδιος ποὺ σ' ἄλλους στίχους θουίζει μετὰ τὴν ἀδρότητα τοῦ θουνοῦ στὰ εἰδυλλιακὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη, ποὺ κατὰ τὸν Ψυχάρη «πρῶτος ἐνοιωσε καὶ πρῶτος μᾶς εἶπε τὴν ὁμορφιά τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς στάνης ἀπὸ τοὺς νεοελληνες ποιητές».

Καὶ ἀσφαλῶς ὁ μελλοντικὸς ἱστορικὸς τῆς λογοτεχνίας μας, καὶ μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, θὰ δώσει τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει στὸν Κρυστάλλη. Ὅσοι ὡς τώρα ἔκαναν προσπάθεια νὰ ἐπισκοπήσουν τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἐξαίρουν τὴν αὐθυπόστατη καὶ ἰδιότυπη ποίηση τοῦ Κρυστάλλη μέσα στὴ νέα μας λογοτεχνία, ὁ Ἡλ. Βουτιερίδης («Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς

Λογοτεχνίας», σελ. 377), ὁ Ἄρ. Καμπάνης («Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας», σελ. 241), ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος («Στοιχεῖα Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», σελ. 80, α' ἔκδ.) καὶ ξένοι ὅπως ὁ Λεμπέγκ, ὁ "Εσσελικ καὶ ἄλλοι σὲ διάφορες μελέτες τους σκόρπια δημοσιευμένες σὲ περιοδικά, ἐφημερίδες κλπ.

Τὸ κήρυγμα τοῦ ἀπολύτου, ποῦ ἔχει πάρει «κατ' ἀποκοπὴν» ὁ κ. Ἀποστολάκης εἶνε σπουδαῖο ὡς γενικὴ γραμμὴ. Οἱ θεωρητικὲς αὐτὲς ἰδέες — ποῦ δὲν εἶναι βέβαια ἐξ ὀλοκλήρου τοῦ κ. Ἀποστολάκη — ἔχουν κάποια ἀξία. "Ὁμως ὅπως τις ἐφαρμόζει ὁ κ. Ἀποστολάκης στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, μὲ τὴν παραδοχὴ μόνου τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, εἶναι καταδικασμένες σ' ἀποτυχία. Ἰκανοποιεῖ βέβαια τοὺς στεῖρους καὶ τοὺς κακεντρεχεῖς, ἀλλὰ οἱ ἀπαιτήσεις ποῦ προβάλλει εἶναι ἔξω ἀπὸ τόπο καὶ χρόνον. Δὲν στηρίζονται στὴν πραγματικότητα. Θέλει ν' ἀγνοεῖ ὁ κ. Ἀποστολάκης τὰ δεδομένα, τὸ λιγόχρονο τῆς ἐλευθερίας μας ὡς ἔθνους ἀπὸ τὸν ξένο ζυγὸ, ποῦ γι' αὐτὸ ἡ λογοτεχνία μας εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς. Γι' αὐτὸ ἡ ἐπίδραση τοῦ κ. Ἀποστολάκη, ἐνῶ ὅταν πρωτοφανερῶθηκε ὑπῆρξε κάποια, σιγά-σιγά ὑποχώρησε, τόσο ποῦ τώρα σχεδὸν ἔμεινε ὁ κ. Ἀποστολάκης ἀπομονωμένος κι' ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀκόμα ὀπαδοὺς του. Ἔρχεται σὰν ἀντίδραση, σὰν ἀρνηση, σὰν πρόσκομμα, στὸν δρόμον ποῦ παίρνει ἡ λογοτεχνία ἐνὸς ἔθνους.

★

Δὲ θὰ ἦταν ἀσκοπὴ μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ κ. Ἀποστολάκη. "Ὅσο σύντομη καὶ νὰ εἶναι, προσφέρει στοιχεῖα στὸ θέμα μας. Ἀποδείχεται τὸ πῶς ὁ κ. Ἀποστολάκης ἀντιμετωπίζει τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, μὲ ποῖο διαφορετικὸ μέτρο κάθε φορά. Δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς αὐτῆς νὰ ἐξετάσουμε ἐμπεριστατωμένα τὴν ὅλη προσπάθειά του κ. Ἀποστολάκη. Ἀπλῶς πέρναμε μόνου κάποια σημεῖα.

Στὴν πολεμικὴ του αἴφνης ἐναντίον τοῦ Παλαμᾶ, δὲν εἶδαμε μέχρι τώρα ἕνα ἔργο του ἀφιερωμένο στὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ καὶ ποῦ νὰ τὴν ἐξετάζει διεξοδικά, παρὰ πάντοτε μὲ τὴν εὐκαιρία χύνει τὸ δηλητήριό του. Ἀπὸ ὀλοκλήρου τὸ πολὺπλευρο καὶ πολὺτομο ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, ὅπου, ὅπως εἶναι φυσικὸ, θὰ ὑπάρχει κάποια ἀνισότητά — δηλαδὴ ἡ ἐξέλιξη τοῦ χρόνου τὸ μεστῶνει — ὁ κ. Ἀποστολάκης παίρνει στὸ βιβλίον του «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» 24 διστίχα ἀπὸ τὸν πρόλογον εἰς τὰ «Μάτια τῆς ψυχῆς μου», ἕνα τετράστιχο μόνου ἀπὸ τῆς «Ἀλυσίδος»,

καὶ ἀπὸ τὸν «Κόσμος» τὸν δωδέκατον λόγον τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου», καὶ δυὸ-τρία ἀκόμα ἀποσπάσματα μὲ λιγοστὰ τετράστιχα. Καὶ ἡ δικαιολογία, κατὰ τὸν ἴδιον πάντοτε, εἶναι (σελ. 326) : «Ὅσο γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, νομίζω ἀρκετὰ ὄσα δείγματα ἔβαλα παραπάνω. Ἄν τὰ περισσότερα εἶναι ὀπὸ «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου», αὐτὸ ἔγινε γιὰτὶ ἔχω τὴν ἰδέαν πῶς τὰ πρώτα ἔργα λογίων σὰν τὸν Παλαμᾶ, ποῦ δουλεύουν στὴ ζωὴ τους μὲ συνταγές, εἶναι πάντα καλύτερα ἀπὸ τὰ στερνά τους».

Γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ Σολωμοῦ ὁμοῦς ὁ κ. Ἀποστολάκης παίρνει ὅλο τὸ ἔργο του καὶ τὸ ἀραδιάζει στὰ βιβλία του, καὶ ἰδίως τὸ μεταγενέστερον τὸν τραβάει περισσότερο. Τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Παλαμᾶ τὰ παραλείπει ἐπιτηδες. Θαυμάσιον εἶδος ἀπὸ καλῆ πίστη!! Καὶ μάλιστα ἐξάγει γενικὰ συμπεράσματα ἀπὸ μιὰ πεντάδα ποιημάτων ἐνὸς ποιητῆ σὰν τὸν Παλαμᾶ, μὲ τεράστια ἐξέλιξη, καὶ διαθέτει καὶ μερικές ὑποσημειώσεις, γεμάτες παγωμένα χαριτολογήματα καὶ κούφια μεταφυσικῆ.

Στὰ «Τραγοῦδια μας», ὅπου ἐξετάζει τὸν Σολωμὸν καὶ τὸν Κάλβον, λέει βέβαια διάφορα σωστὰ καὶ ἀξιοπρόσεχτα κάποτε γιὰ τὸν Σολωμὸν, ἀλλὰ πολὺ εἶναι ὑπερβολές καὶ ἀοριστολογίες. Μιλεῖ ὁμοῦς γιὰ τὸν Κάλβον μὲ τὴν ἔσχατη περιφρόνηση. Ὑπάρχουν ἀνεξέλεγκτες παρατηρήσεις. Θεωρεῖ «ρητορικὴ κατασκευή τὸ τραγοῦδι τοῦ Κάλβου» (σελ. 365), χωρὶς καὶ νὰ τὸ ἀποδείχνει αὐτό. Στὴ σελ. 360, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, ὁ κ. Ἀποστολάκης παραθέτει τὸ ἐπιθετικὸν γλυκὸν καὶ στὰ τρία γένη, κοντὰ σὲ μερικὰ οὐσιαστικά, παρμένα ἀπὸ διάφορα παίγματα τοῦ Κάλβου. Τέτοια ἀναφέρει: «γλυκὸς θάνατος, γλυκεῖα πατρίς, γλυκεῖα θυγάτηρ, γλυκὸς ἀστήρ, γλυκυτάτη ζωὴ, ὑπεργλυκυτάτη ἐλευθερία, γλυκὰ δάκρυα». Δὲν ἔχει ἄλλα. Κι' ὁμοῦς ἐγὼ — χωρὶς νὰ τὸ καταλογίζω διόλου σὲ μειονεκτικότητά τοῦ Σολωμοῦ — θὰ παραθέσω ἀφθονία οὐσιαστικῶν μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου γλυκός, ὅπως θρῖσκεται σὲ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Ἴδου: «Γλυκεῖα ἐλπίδα» («Ἄνθουλα»), γλυκοὶ στοχασμοὶ («Στὸ θάνατον τῆς ἀνεψιάς»), γλυκὸ φίλημα («Δυὸ ἀδελφία»), γλυκεῖα ζωὴ («Ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς»), γλυκεῖα νύχτα («Ἐσπέρα τῆς Λαμπρῆς»), γλυκύτατη φωνὴ («Ὠδὴ στὴ Σελήνη»), γλυκύτατη κλάψα («Σκιά τοῦ Ὀμήρου»), γλυκεῖα εἰκόνα («Στὸ θάνατον τῆς ἀνεψιάς του»), γλυκοὶ ἤχοι («Ἡ φαρμακωμένη στὸν Ἄδην»), μνήμη γλυκεῖα («Κρητικὸς»), γλυκεῖα ὄρα, νερά γλυκά, γλυκὸ σπῆτι («Ἐλεύθεροι Πολιορ-

κτιμένοι») κ.λ.π. Το ίδιο θα μπορούσαμε να απαντήσουμε και για τα άλλα επίθετα που με την ίδια μικρολογία, έντελως αποτυχημένα, αναφέρει. 'Αρκούμεθα όμως στο ένα, γιατί ο αναγνώστης αντίλαμβάνεται το σφάλμα του κ. 'Αποστολάκη.

Στο άλλο βιβλίο του κ. 'Αποστολάκη, με τον τίτλο «'Αριστ. Βαλαωρίτης», συναντάμε την ίδια επίζητηση, με στόχα όμως τον Βαλαωρίτη. 'Εδώ μετατοπίζει το κέντρο του θάρους — επειδή τον συμφέρει καλύτερα — στο γλωσσικό ζήτημα. Γ ι ά τ ο ν κ α θ έ ν α δ η λ α δ ή π ο ι η τ ή έ χ ε ι α λ λ η κ ρ ι τ ι κ ή ά φ ε τ η ρ ι α, κι' επομένως έτσι άνετώτερα μεταφέρει τον σκοπό του. Στη σελ. 81 γράφει: «Πώς ή ποίηση δέν ήτανε κύρια ενέργεια της ψυχής του Βαλαωρίτη, δέν θέλει ρώτημα... 'Η έκφραση, ή γλώσσα ήτανε μονάχα τό μέσο κι' όχι ο σκοπός. 'Η πλάγια αυτή σχέση με τη γλώσσα χαρακτηρίζει τελειωτικά τον Βαλαωρίτη για ρήτορα». 'Εντελώς αθάίρετο συμπέρασμα για ποιητή που είχε όργανο γλωσσικό τη δημοτική.

Τό βιβλίο του κ. 'Αποστολάκη που μένει τό πιο σοβαρό είναι «Τά δημοτικά τραγούδια». 'Εκεί ο αναγνώστης θα βρει τό πιο αξιοσημείωτο μέρος της προσπάθειας του κ. 'Αποστολάκη. Με περισσότερη αντικειμενικότητα θίγει έδω τά προβλήματα ο κ. 'Αποστολάκης, γνώρισμα που λείπει από τις περισσότερες σελίδες των άλλων εκδόσεών του. Τό άρνητικό κήρυγμα του κ. 'Απο-

στολάκη, εύτυχώς που δέν είχε άπήχηση. 'Εάν περιοριζόταν στις άπαιτήσεις του 'Απολύτου ο κ. 'Αποστολάκης, τότε ο μισθός της τέτοιας άποστολής του θα ήταν άξιος. 'Αλλά εκεί που είναι τρομερή ή σύγχισή του είναι όταν θέλει να εφαρμόσει τις προσωπικές θεωρητικές του άρχές στη νεοελληνική ποίηση. 'Ενώ θα μπορούσε, ξεκινώντας από τό άνώτερο αυτό κήρυγμα της προοπτικής του 'Απολύτου, να κάνει την έπιλογή του μέσα στη νεοελληνική ποίηση, να βρίσκει τις αξιόλογες σελίδες, να θάφτει τις ανάξιες, να χωρίζει τό καλό από τό άσχημο, να έγκρίνει και ν' άπορρίπτει διαφωτίζοντας όμως, αντίθετα πήρε μία μονόπλευρη και προκατειλημμένη αντίληψη γύρω από τά κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αφήνοντας ένα μόνο όνομα στη λογοτεχνία μιας ολόκληρης περιόδου. Και ή άρνηση αυτή, εύκολη όπως είναι κι' άψυχολόγητη, πολύ άστοχα αντιμετωπίζει τό παρόν και τό μέλλον τό πνευματικό ένός λαού, ακόμα κι' όταν προέρχεται από έσωτερική ανάγκη — πράγμα έντελώς άπίθανο για την περίπτωση του κ. 'Αποστολάκη.

Οι νέοι θέλουν οδηγητές. Και όση κι' αν είναι ή άυστηρότητα των οδηγητών αυτών, πάντα θα έχει να ώφελήσει. "Ομως ο κ. 'Αποστολάκης έχει ξεπεράσει τά όρια της άυστηρότητας. Είνε ο άρνητής. Γι' αυτό όχι μόνο είναι άνώφελος, αλλά και θλαθερός.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΞΥΔΗΣ

Κριτικά σημειώματα

'Αγαπητή Παιδαγωγική,

Τιμή σου και τιμή σ' όλους έμάς τους λειτουργούς της Παιδείας να φιλοξενήσεις στις πολύτιμες στήλες σου (1), τό άριστουργηματικό επίτιμβιο επίγραμμα «Σ' τόν άλησμόνητό μας Παύλο Νιρβάνα» του αποτραβηγμένου στις Σπέτσες, την ιδιαίτερη πατρίδα του — σωστή νυφούλα του Σαρωνικού — λογοτέχνη - παιδαγωγού, και τόσο παραγνωρισμένου δασκάλου - ποιητή ΓΙΑΝΝΗ ΠΕΡΡΙΑΛΙΤΗ.

Είναι άληθινό άριστούργημα τό επίτιμβιο τόσσο επίγραμματό του. Για μένα ένα από τά ωραιότερα δημοιοργήματά του. Δέ μεγαλοποιώ, μά πιστεύω πως είναι ένα από τά πιο θαυσιγόστα και δραματικά, άφεγάδιαστω διαμάντι της σύγχρονης Νεοελληνικής λογοτεχνίας.

'Αληθινό επίτιμβιο, που μόνον ένας μεγάλος άρχαίος Έλληνας λογοτέχνης θα μπο-

ρούσε να συλλάβει και έτσι άπλά, έτσι όμορφα και ταιριαστά ν' αποδώσει.

Γιατί με τους έριτά στίχους του, τους σμιλεμένους με σπάνια όμορφιά, όχι μόνο αποθανατίζει τον «άλησμόνητο Παύλο Νιρβάνα» (ο θάνατος φτερουγίζει στολισμένος και χαρούμενος να τον φέρει στη χορεία των άθανάτων) παρά και μάς δίνει την πιο ψυχολογημένη, την πιο άπολυτρωτική, την πιο έξυφωτική λύση στο φοβερό ψυχολογικό πρόβλημα του θανάτου, που τόσο πιέζει και καταταυραννεί τον άνθρωπο. Δέν είναι ο θάνατος — μάς τραγουδάει ο γλυκός μας ποιητής — ο κοκκαλιάρης μακελάρης. Είναι ο χαρούμενος λεβέντης που όμορφαίνει και στολίζεται για να οδηγήσει τους άξιους στην ειρήνη και την άθανασία. Δέν είναι ο έκδικητής. Είναι ο φτερωτός Θεός, που μάς μεταφέρει στον κόσμο της λημονιάς, αφήνοντας πίσω μας να μιλήσουν τά έργα μας. 'Αξίζει, άλήθεια, ένα άγνή θερμό φίλημα